

הרב יהודה זולדן

מתוך ספרו: מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 554-572

תאריכי החורבן- קלקול חשבונות (ראש השנה יח ע"ב)

- א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון
- ב. צום הרביעי בחודש תמוז
- ג. צום החמישי בחודש אב
- ד. צום השביעי בחודש תשרי
- ה. צום העשירי בחודש טבת

א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון

על קביעת הצומות בשל חורבן בית ראשון, אנו למדים עם הנסיון לבטלם. בזכריה ז', א-ג, מסופר על בואה של משלחת מבבל שלא עלתה לארץ, המבררת אם יש מקום לבטל את צום החמישי: ויהי בשנת ארבע לדירוש המלך היה דבר ה' אל זכריה בארבעה לחדש התשעי בכסלו: וישלח בית אל שר אצר ורגם מלך ואנשיו לחלות את פני ה': לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר: האבכה בחדש החמשי? הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?

שנת ארבע לדירוש המלך היא השנה בה בית המקדש השני הוא בתהליך בנייתו. בנית הבית השני החלה בשנת שתים לדירוש המלך (עזרא ד, כד), והסתיימה בג' באדר בשנה הששית לדירוש (עזרא ו טו). בפי המשלחת מבבל שאלה, האם לבטל את צום החמישי, למרות שהם נמצאים כעת בחודש כסלו. עד הצום החמישי יש עוד שמונה חודשים! הם לא שואלים למשל על הצום הקרוב יותר, בחודש טבת - צום העשירי. המלבי"ם שם מסביר שצום החמישי הוא מבחן לשאר הצומות הקשורים לחורבן- צום העשירי, וצום הרביעי. אם הוא מתבטל, אזי ברור שגם האחרים. באשר לצום השביעי- צום גדליה מאחר שהישוב היהודי חזר לארץ היה ברור להם שאין לצום אותו. אך יתכן להסביר שהיה ברור להם שיש לבטל גם את הצומות האחרים, אך הם הסתפקו באשר לצום החמישי החמור – חורבן המקדש. תשובתו המיידית של הנביא זכריה היתה שאין להבחין בין הצומות: "אמור אל כל עם הארץ ואל הכהנים לאמר כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה הצום צמתני אני" (זכריה ז, ה). אין הבדל עקרוני בין הצום החמישי החמור- חורבן הבית, לבין הצום השביעי שבא בעקבות ארוע חמור שקרה לאחר החורבן רצח גדליה בן אחיקם, ובריחת שארית הפליטה מהארץ. דבר נוסף נלמד מפסוק זה והוא שצומות אילו כבר נוהגים שבעים שנה, מאז חורבן הבית. לאחר דברי תוכחה ארוכים, תשובתו הסופית של הנביא זכריה היא: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי, יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו".¹ עדין יש לצום.²

בפסוק בזכריה מוזכרים שמות החודשים בהם ישנם צומות, אך ללא התאריך בחודש. עם זאת בפסוקים אחרים במקרא, מוזכרים ארועים שקרו בתאריכים מסוימים בחודשים הנזכרים בפסוק

¹ מפסוק זה אנו למדים לראשונה על קיומם של כל הצומות. הר"ד סולוביצ'יק, שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל, ירושלים תשס"ג, חלק א עמ' סט – ע כותב שבמשך שבעים שנות הגלות היו הצומות רשות, ללא תקנה מחייבת, ע"י קבלת היחיד או קבלת הציבור. רק ע"י נבואת זכריה הוגדרו התעניות כחובות מדברי קבלה.

² בענין הצומות והתנאים לביטולם, ראה עוד בספרי: מלכות יהודה וישראל, "תקנת הצומות וביטולם", עמ' 443-436.

בזכריה. ביחס לצומות מסוימים ישנם חלוקי דעות או הערכות שונות באיזה תאריך בחודש, ועל מה, יש לקבוע צום, אך התאריכים השונים המוצעים הם במסגרת החודשים המוצעים בנביא.³ המנהג בישראל הוא לצום בארבעה חודשים אלה. צום הרביעי - י"ז בתמוז על פריצת המצור, צום החמישי - ט' באב על שרפת בית המקדש, צום השביעי - ג' בתשרי רצח גדליה בן אחיקם, וצום העשירי - י' בטבת, תחילת המצור על ירושלים. האם אילו הם צומות הקשורים לחורבן הבית הראשון, חורבן הבית השני, לשניהם? אנו נברר זאת על פי סדר התאריכים המופיעים בפס' בזכריה ח, יט: "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי".⁴

ב. צום הרביעי בחודש תמוז

במלכים ב כה, ג-ד מסופר על תאריך פריצת חומת ירושלים בבית ראשון: "בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ, ותבקע העיר". לא כתוב באיזה חודש. במקבילה בירמיהו נב, ו-ז נאמר: "בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר". פריצת המצור בירושלים בתאריך זה נזכרת פעם נוספת בירמיהו לט, ב: "בעשתי עשרה שנה לצדקיהו בחדש הרביעי בתשעה לחדש הבקעה העיר".

נבואת זכריה על הצום הרביעי, מתייחסת לתאריך ט' בתמוז. כך פירש נבואה זאת ר' עקיבא, בגמ' בראש השנה יח ע"ב:

אמר רבי שמעון בר יוחאי: ... היה רבי עקיבא דורש... צום הרביעי, זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, שנאמר: בחודש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר" (ירמיהו נב, ו). ואמאי קרי ליה רביעי - רביעי לחדשים.⁵ מכאן שתאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא ט' בתמוז. במשנה בתענית ד, ו נזכר תאריך נוסף:

חמשה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז... בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והובקעה העיר, ושרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל. ברשימה זו ארועים מתקופות שונות. שבירת הלוחות זה לאחר צאת ישראל ממצרים, ארבעים יום לאחר מתן תורה במדבר. שריפת התורה ע"י אפוסטמוס, והעמדת צלם בהיכל זהו ארוע בחורבן בית שני. "והובקעה העיר" – בבית ראשון או בבית שני? הגמ' בתענית כח ע"ב מציגה סתירה בין הפס' בירמיהו לבין המשנה:

³ הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך מצוה שא, אות ז כותב שארבעת הצומות הללו הם מדברי קבלה, והדברי קבלה הם רק על החודשים שבהם מחויבים להתענות יום אחד, אך לא נתייחד יום מיוחד, רק איזה יום שרוצה יכול להתענות רק באלו החודשים. הוא מוכיח את שיטתו מהמחלוקות השונות בשאלה על מה ומתי בחודש יש לקבוע את הצום. לפיו רק לאחר החורבן השני קבעו תאריכים מוגדרים לכלל, ומי שיצום בתאריך אחר, עובר על דברי רבנן ולא יוצא ידי חובה. רק מי שהיה אנוס או חולה, עליו להשלים ולהתענות יום אחר ובלבד שיהיה באותו החודש. נראה שאמנם כן, בנביא זכריה נאמרו רק שמות החודשים, אך בספרי נביאים אחרים מוזכרים תאריכים באותם חודשים, והמחלוקות בין החכמים היא סביב אותם זמנים המוזכרים בפסוקים או בפרשנות הפסוקים. הקביעה הגורפת שכל אחד יכול לצום יום אחד באותם חודשים, ובלבד שיהיו אלה בתוך אותם חודשים, אין לה הכרח.

⁴ ראה: רבקה רביב, "הרקע לקביעת הצומות הלאומיים בספרות חז"ל", שמעתי, 93-94 (תשמ"ח), עמ' 89-87.

⁵ אמנם בתלמוד ירושלמי תענית ד, ה מביא ר' שמעון מסורת אחרת בשמו של ר' עקיבא: "תני רבי שמעון בן יוחי, עקיבה רבי היה דורש: 'כה אמר ה' צבאות. צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית ישראל לששון ולשמחה'. צום הרביעי זה שבעה עשר בתמוז, יום שנשתברו הלוחות ובטל התמיד והובקעה העיר ושרף אפוסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל". הרשב"א והריטב"א בראש השנה יח ע"ב כותבים שכגירסת הגמ' בבלי, כך גירסת רוב הספרים.

הובקעה העיר בשבעה עשר הוה? והכתיב: "בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר" (ירמיהו נב, ו), וכתיב בתריה: "ותבקע העיר" (שם ז)? אמר רבא: לא קשיא. כאן בראשונה, כאן בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בו.

תשובת הגמ' היא שאין סתירה. המשנה מתארכת את פריצת החומה בבית שני, והפסוק בירמיהו את חורבן בית ראשון.

מדוע אם כן לא מתענים בשני התאריכים, בט' תמוז על פריצת חומת בית ראשון, וב"ז בתמוז על פריצת חומת בית שני, ולחילופין אם צמים רק צום אחד מדוע דוקא ב"ז בתמוז, ולא בט' תמוז? הרמב"ן, תורת האדם שער האבל, (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד), עמ' רמב - רמג, משיב על כך:

ובתשעה בתמוז אין מתענין אבל בשבעה עשר בו מתענין. דכיון שמתחלה קבלוהו עליהם על שם שבו הבקעה העיר בראשונה, ובשניה הובקעה בשבעה עשר בו, נהגו להתענות בשבעה עשר דחורבן שני חמיר לן. ומכל מקום צום רביעי הוא לבקיעת העיר ולצרות שהוכפלו בו, ומתניתין דקתני חמשה דברים פורעניות דתעניות קתני, והכי נמי מוכח בפ"ק דמגילה (ה ע"ב) דשבעה עשר תענית. ומיהו בתשעה בו אין מתענין, שלא רצו לגזור עליהם להתענות בתשעה ובשבעה עשר בו, דארבעה צומות קבלו עליהם ואין מטריחין על הצבור יותר מדאי.

הרמב"ן מצביע על כך שאכן בתחילה - על חורבן בית ראשון, צמו בט' תמוז, אלא שלאחר חורבן בית שני העתיקו את הצום ל"ז בתמוז, משום שהחורבן השני חמור יותר. נראה שכונתו לומר שמאחר ואתה צרה קוראת כבר בפעם השניה, משמעות הדבר שלא למדנו את הלקח מהחורבן הראשון, ועל כן בפעם השניה הדבר חמור יותר.⁶

מדוע לא צמים גם בט' בתמוז וגם ב"ז בתמוז? על כך משיב הרמב"ן שתי תשובות: אין להטריח את הציבור יותר מדי, ולכן לא גזרו צום בהפרש של שמונה ימים, בנוסף בנביא זכריה מוזכרים ארבעה תאריכים - זמנים לצומות ע"פ מנין החודשים, והכונה היא שרק צום אחד צמים בכל חודש, לא יותר.

הרמב"ן הזכיר בדבריו את האמור בגמ' במגילה ה ע"ב שרבי רחץ בקרונה של ציפורי ב"ז בתמוז. רבי עשה כן מפני שהגמ' בראש השנה יח ע"ב אומרת שחובת צום ב"ז בתמוז תלוי ברצונם של ישראל (תוס' במגילה שם בד"ה ורחץ). על כך הקשה הריטב"א בראש השנה יח ע"ב:

ומה שקשה יותר הוא מה שאמרו בפ"ק דמגילה (ה' ב') על רבי שרחץ ב"ז בתמוז והיינו מטעמא דרב פפא דלעיל דאמר רצו מתענין ולפי שלא היה שמד בימי רבי. וזה תימא גדול בעיני, שהרי י"ז בתמוז אינו תלוי ברצון, שהרי לא תלו ברצון אלא ט' בתמוז שהיה מגזירה ראשונה של נביאים, אבל י"ז בתמוז גזירה חדשה היא על חורבן בית שני שאל"כ למה מתענין אותו כלל? ויש לנו לומר שלפי שהיו יודעים הנביאים חורבן בית שני הניחו הצומות הראשונות כמו שאמרנו לעיל. ולפיכך כשהניחו תענית תמוז שיהיה צום בזמן

⁶ כך ניתן הסביר ע"פ דברי התוס' בראש השנה יח ע"ב ד"ה הואיל: "ביום שבעה עשר בתמוז נמי אירע חמשה דברים כדתנן בפרק בתרא דתענית (דף כו.) אבל חורבן בית המקדש תקיפא טובא ועוד לא דמי לט' באב דצרה אחת הוכפלה בו". התוס' שם מסביר שט' באב היא צרה חמורה מאחר ואותה צרה קרתה פעמים. על פי אותו עקרון כשאותה צרה קוראת בפעם השניה, הדבר חמור יותר. ראה עוד בטור אורח חיים סימן תקמט.

השמד ושיהא ברצון בזמן שאין שמד, לא על ט' בתמוז הניחוהו שהרי יודעין היו הבקיעה השניה שיהא עתידה להיות אלא עקרוהו ממקומו וקבעוהו בי"ז, כי קשה היה הדבר שיתענו על הבקיעה הישנה ולא יתענו על החדשה שהיתה חמורה וקשה יותר, וגם היה קשה לגזור שתי תענית בחודש אחד, אלא כיון דשם בקיעה אחת היא וגם שתיהן בחדש אחד קבעו התענית על שתיהן בי"ז בו בבקיעה שניה שהיא אבל חדש.⁷

ואפשר עוד לומר שאף נביאים הראשונים שגזרו התענית יודעין היו בחורבן בית שני ולא קבעוהו בתשעה בו דוקא, אלא בחדש זה, שלא מצינו שנקרא אלא צום הרביעי, אבל אין צריך לכך.

הרב שמעון בן צמח, שו"ת תשב"ץ חלק ב סימן רעא, מסביר בהרחבה את דברי הרמב"ן:

אנו למדין שכן תקנו הנביאים בכל אותן הארבעה צומות לא פחות ולא יותר ואחר שכן הם הדברים נפלו בכאן כמה ספקות במנהגינו. האחד למה אין מתענין בתשעה בתמוז מפני שבו הובקעה העיר בראשונה כמו שאנו מתענין בעשרה בטבת על סמיכת מלב בבל? ועוד למה אנו מתענין בשבעה עשר בתמוז מפני שבו הובקעה העיר בשניה, ואין אנו מתענין על סמיכת רומיים בירושלים בשניה? ובזה הספק דחק עצמו רבינו הרמב"ן ז"ל בהלכו' אבלו' ישנה יקחהו המעיין משם. ואינו מספיק אלא אם נוסף ונאמר שהנביאים שתקנו צום הרביעי לא ייחדו בזה אי זה יום, והניחו הדבר מסור לב"ד לטלטלו מיום אל יום על צרה כיוצא בה והיא הבקיעה בין שתהי' בט' בו או ביום אחר. כל שהיא באותו חדש הדבר מסור בידן לקבעו ביום הבקיע'. ונרא' ודאי שאם הובקע' העיר בחדש אחר היינו מתענין בט' ברביעי ולא היינו מתענין באותו חדש שנבקעה בו. כיוצא בתענית של סמיכת יד על ירושלם שאנו מתענין על ראשון ולא על שני. לפי שכך תקנו הנביאים שיהיו הצומ' באלו הארבע' חדשים אבל לא הקפידו על איזה יום מהם ובלבד שתהי' הצרה מעין הראשון' כגון בקיעת העיר. או נאמ' שכך כוונת הנביאים ברוח הקדש שבשניה תבקע העיר בי"ז בתמוז ועליה תקנו צום הרביעי לדורו' הבאים. ובזה נסתלק זה הספק.

התשב"ץ מוסיף עוד, שהנביא מציין רק את החודשים ואינו מפרט תאריכים בחודש עצמו. משמעות הדבר לפיו היא, שיש כח בידי חכמים להעתיק את זמני הצומות בתוך אותו החודש, ובלבד שיהיה זה צום אחד, ולענין שלשמו הוא נקבע. הצום של החודש הרביעי הוא בשל פריצת החומה, והדבר נתון לשיקול הדעת של חכמים להזיז את הצום לפי הבנתם בתוך אותו החודש. ולכן עם חורבן הבית השני, הועתק יום פריצת המצור מבית ראשון בט' תמוז, ליום הפריצה בבית שני בי"ז תמוז. לו פריצת החומה בבית שני היתה מתרחשת בחודש אחר, צום הרביעי היה נשאר בט' תמוז.

מכאן שהנוהג בו אנו מתענים בי"ז בתמוז, הוא על פריצת חומת ירושלים בבית שני, ובעצם אין כל התייחסות לתאריך פריצת החומה על בית ראשון.

שיטת הירושלמי היא אחרת. בירושלמי תענית ד, ה נאמר:

והובקעה העיר. כתיב: "בתשעה לחדש הובקעה העיר" (ירמיהו לט, ב). ואת אמר הכין? אמר ר' תנחום בר חנילאי קילקול חשבונות יש כאן.

⁷ ראה בדברי הרב יוסף קארו, בית יוסף אורח חיים סימן תקמט אות ב ד"ה ומ"ש אע"ג.

קרבן העדה מפרש שם: "קלקול חשבונות- מרוב הצרות טעו בחשבונות, ולא רצה המקרא לשנות ממה שסמכו הם, כלומר כביכול אנכי עמו בצרה". מכאן, שעל פי הירושלמי, גם תאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא ב"ז בתמוז, וכמו בבית שני, ולא בט' תמוז כפי שכתוב בפסוקים במלכים ובירמיהו, וכמובא לעיל מהבבלי בראש השנה יח ע"ב. פרשנות זו, היא כנראה בסיס דברי רבי, בתוספתא סוטה (ליברמן) ו, י:

דרש רבי: הרי הוא אומר: "כה אמר ה' צום הרביעי וצום השביעי וצום העשירי" (זכריה ח, יט). צום הרביעי זה שבעה עשר בתמוז שבו הבקעה העיר. ולמה נקרא שמו רביעי שהוא רביעי לחדשים.

לפי, צום הרביעי בנביא זכריה זהו ב"ז בתמוז ולא ט' תמוז.⁸ דבריו דומים לדברי ר' עקיבא בבבלי בראש השנה יח ע"ב, אלא ששם אומר ר' עקיבא שהכונה היא לט' בתמוז. אך בספרי דברים פיסקא לא, ובירושלמי בתענית ד, ה מובא בשמו של ר' עקיבא שצום הרביעי הוא ב"ז בתמוז.

התוספות בראש השנה יח ע"ב בד"ה זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, כבר מעיר על מחלוקת התלמודים בענין:

והך ברייתא מתנינן בירושלמי וגרסי' בה ב"ז בתמוז ואע"ג דכתיב בקרא בתשעה לחדש, קלקול חשבונות היו שם, **ופליג אש"ס דידן**, ורוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים.

הירושלמי מוכיח את דבריו שבעקבות החורבן היו קלקולי חשבונות, מפסוק אחר בספר יחזקאל. וכך נאמר בירושלמי שם:

הדא היא דכתיב: "ויהי בעשתי עשרה שנה באחד לחדש היה דבר ה' אלי לאמר. בן אדם יען אשר אמרה צור על ירושלם האח נשברה דלתות העמים נסבה אלי אמלאה החרבה" (יחזקאל כו, ב). מהו האח? אין תימר באחד באב, עדיין לא נשרף? אין תימר באחד באלול, ביום ולילה נפק בלדרה מן ירושלם ואתי לצור. אלא קילקול חשבונות יש כאן.

השמועה על חורבן ירושלים הגיע לצור באחד לחודש, אך לא נאמר בפסוק באיזה חודש. הנחת הירושלמי שלא יתכן שהשמועה הגיע לצור באחד לחודש אב, כי עדין הבית לא נחרב.⁹ מאידך גם לא יתכן שרק בא' באלול הגיע השמועה על החורבן לצור, שהרי שליח יכול לעשות דרך זו בהליכה לילה ויום בזמן קצר מאד. על כן גם בקביעה שהשמועה הגיעה בא' באב לצור, יש קלקול חשבונות. הירושלמי מנמק את המושג קלקול חשבונות במשל:

רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש. רבי יוחנן אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו. אמר: יעשה זה ראש לחשבונות. רבי שמעון בן לקיש אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו. באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקדש. אמר: יעשה זה ראש לחשבונות.

ההבדל בין המשלים הוא, אצל מי נתקלקלו החשבונות. לפי ר' יוחנן אצל הבן, ולפי ר' שמעון בן לקיש אצל המלך. אצל עם ישראל או אצל הקב"ה. וממשיך הירושלמי ומסביר, שגם לאחר החורבן עדין נמשך הקלקול, ולא תיקנו את החשבון.

⁸ גם מפרשי המקרא בזכריה שם חלוקים בפרשנות הפס'. ר' אברהם אבן עזרא מפרש שצום הרביעי הוא בט' תמוז, רד"ק והמצודות מפרשים שצום הרביעי הוא ב"ז בתמוז.

⁹ אמנם הרד"ק ביחזקאל כו, א מפרש: "אחד לחדש - לא גלה באי זה חדש וכיון שסתם אותו נראה כי על חדש החרבן אמר שהוא חדש אב".

ר' מנא בעי, ניחא נתקלקלו לשעבר. דילמא להבא. בין כמאן דאמר בתשעה לחדש בין כמאן דאמר בשבעה עש' מה ביניהון? עשרים ואחד יום מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב בית המקדש. אמר רבי אבונה סימנא: "מקל שקד אני רואה" (ירמיהו א, יא). מה הלז הזה משהוא מוציא את ניצו ועד שהוא גומר את פירותיו עשרים ואחד יום, כך מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב הבית עשרים ואחד יום. מאן דאמר בתשעה לחדש באחד באב חרב הבית, מאן דאמר בשבעה עשר בתשעה באב חרב הבית.

הנחת היסוד היא שבין המצור לחורבן יש שלושה שבועות. מ"ז בתמוז עד ט' באב, אילו הם שלושה שבועות, ומט' בתמוז עד א' באב, הימים בהם החשבונות נכתבו בצורה מקולקלת, גם כן יש שלושה שבועות. אך לירושלמי תאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא ב"ז בתמוז ולא בט' תמוז, וחורבן הבית הראשון הוא בט' באב.

מה הכונה שיש כאן קלקול חשבונות? מה משמעות הדבר? הסביר זאת הרב צבי יהודה הכהן קוק, שיחות, י"ז בתמוז (25) עמ' 2:

כשם שהתורה נדרשת ב"עירוב פרשיות" (בבא קמא קז ע"א), ומידות שמעל הסדר, כך הוא בנביאים: קלקול חשבונות. "מיום שחרב בית המקדש לא נראה הרקיע בטהרתו" (ברכות נט ע"א). מיום שחרב בית המקדש יש חושך בעולם ובכל העולמים כולם. יש ערבוביה בכל, ברקיע ובשמים, בישראל ובאוריתא. לעומת דברי התורה שהם לדורות, הרי דברי הנביאים הם לפי צורך הדור והשעה כהגדרתו של רש"י (חולין קלז, א).¹⁰ דברי אלוקים חיים זורמים ואינם קפואים בסדרים. דברי אלוקים חיים זורמים מאז מתן תורה בהר סיני. "וכל העם רואים את הקולות". "רואין את הנשמע ושומעין את הנראה". (מכילתא שמות כ, טו). מעל הסדר האנושי הרגיל. מה שמעל הסדר היותר אמיתי והיותר ממשי. האמת היא שמתוך מה שלמעלה מן הסדר אפשר להבין את הסדר. העולם הזה כאשר הוא דבוק בעולם הבא, בנצח- אז יש לו איזה ממשות. הנביאים הם המשך התורה. מהם אנו למדים את אמיתות הזמנים שלנו. ומכאן לעינינו. בירור הסדר הכרונולוגי שלנו כביטוי החריף של הירושלמי שיש כאן קלקול חשבונות. הנביאים שייכים למלך, לכן סידור הדברים והתגלותם מופיע בקלקול. מתוך ענין היום הזה נתגלה לנו הלימוד הגדול של הירושלמי שיש קלקול בבית המלך וזהו הסדר האמיתי. זהו המצב מכאיב הנמשך מן הבכיה למעלה בבתי גואי (חגיגה ה ע"ב).¹¹

הסדר האמיתי הוא אי הסדר. מאז החורבן יש אי סדר בעולמות העליונים, וזה הסדר הנכון במצב של חורבן. החורבן הוא בלבול וקלקול כל הסדרים שהיו בעולם כל עוד הבית היה קים. קלקול החשבונות שבנביא איננו טעות טכנית, אלא בא לבטא ולשקף מציאות שמימית של חורבן ושל קלקול הסדרים בעולם. האמת ההיסטורית הכרונולוגית היא שתאריך חורבן פריצת החומה בבית ראשון היה ב"ז בתמוז, והפסוק בו כתוב ט' בתמוז מבטא את הבלבול והקלקול השמימי שיש בעולם מאז. חשבונותיו של המלך- מלכו של עולם התקלקלו, וכך גם חשבונות הבן- עם ישראל.

¹⁰ כך הם דברי רש"י שם: "תורת משה - קרויה תורה לפי שנתנה תורה לדורות ושל נביאים לא קרי אלא קבלה שקבלו מרוח הקדש כל נבואה ונבואה לפי צורך השעה והדור והמעשה". ראה עוד: הרא"ה קוק, אדר היקר עמ' לז - לח.

¹¹ בביאורה ופרשנותה של שיחה זו של הרב צבי יהודה הכהן קוק, ראה: הרב שלמה חיים כהן אבינר, טל חרמון- מועדים, "צום שבעה עשר בתמוז", עמ' 295-299.

מכאן שלפי הבבלי צום הרביעי כיום ב"ז בתמוז הוא על פריצת המצור בבית שני, ולפי הירושלמי צום י"ז בתמוז כיום הוא גם על פריצת המצור בבית ראשון.¹² קלקולי חשבונות היו גם ביחס לצומות האחרים. לא כאותה מחלוקת תלמודים כפי שראינו ביחס לצום הרביעי, בט' תמוז או ב"ז בתמוז, אלא דיון והתלבטות מתי, ועל מה יש לקבוע את הצומות. סוג אחר של קלקול- בלבול חשבונות.

ב. צום החמישי בחודש באב

ביחס לתאריך שריפת בית המקדש והחרבתו נאמר במלכים ב כה, ח- י:

ובחדש החמישי בשבעה לחדש היא שנת תשע עשרה שנה למלך נבוכדנאצר מלך בבל בא נבוזראדן רב טבחים עבד מלך בבל ירושלם. וישרף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלם ואת כל בית גדול שרף באש. ואת חומת ירושלם סביב נתצו כל חיל כשדים אשר רב טבחים.

התאריך האמור כאן הוא ז' באב. בפרק המקביל בירמיהו נב, יב - יד, נאמר:

ובחדש החמישי בעשור לחדש היא שנת תשע עשרה שנה למלך נבוכדנאצר מלך בבל בא נבוזראדן רב טבחים עמד לפני מלך בבל בירושלם. וישרף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלם ואת כל בית הגדול שרף באש. ואת כל חומת ירושלם סביב נתצו כל חיל כשדים אשר את רב טבחים.

התאריך האמור בירמיהו הוא ב' בחדש. כיצד מיושבת הסתירה? בסדר עולם רבה (ליינר) פרק כז נאמר כך:

מה תלמוד לומר: "בשבעה לחדש" (מלכים ב, כה, ח), ומה תלמוד לומר: "בעשור לחדש" (ירמיהו נב, יב). ואם נאמר בעשור, למה נאמר בשבעה? אמור מעתה, בשבעה נכנסו גוים להיכל, ונטלו את הים ואת המכונות ואת העמודים, והיו מקרקרין בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה היום, שנאמר קדשו עליה מלחמה קומו ונעלה [בצהרים] אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי ערב (ירמיהו ו, ד), עם חשכה הציתו בו את האור, והיה נשרף בעשור לחדש.¹³

לפי סדר עולם, משך זמן חורבן הבית ושרפתו, היה ארבעה ימים - מז' באב עד י' באב.

¹² לפי הירושלמי יוצא שגם ב"ז בתמוז הוכפלו הצרות וצרה אחת קרתה פעמים, ואם כך שאל הירושלמי שם: "מפני מה לא קבעו אינו תענית" מדוע אין מתענים ב"ז בתמוז בכל החומרות כמו בט' באב? ותשובת הירושלמי היא: "חיננא אבוי דבר ינטה בשם רבי בנייה שלא קיבלו רוב ציבור עליהם. אמר ר' יהושע בן לוי כל מה שנעשה בזה חזר וכל מה שנעשה בזה לא חזר. א"ר לוי כתיב אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, ואין מאור עיניו של אדם חוזר אלא לאחר ארבעים יום". בהסבר הירושלמי, ראה: הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסקי, אור שמח על הרמב"ם הל' תעניות ה, ו.

¹³ גירסה דומה לסדר עולם, מופיעה גם בתוספתא תענית (ליברמן) ג, י, שם כתוב: "בתשעה בחודש הובקעה (=נחרבה) העיר בשנייה, ובראשונה בשבעה בו. אם נאמר בשבעה בחדש למה נאמר בתשעה בחדש, ואם נאמר בתשעה בחדש למה נאמר בשבעה? בחדש? אלא בשבעה בחדש כיבשו גוים את ההיכל ונטלו את העמודים ואת הים ואת המכונות והיו מקרקרין בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה יום וכן הוא אומר אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי ערב. לעיתותי ערב הציתו בו את האור ונשרף עם שקיעת החמה בעשור לחדש". אך אין פסוק במקרא בו מסופר שהבית נחרב בתשעה בחודש, וכנראה זו טעות וכפי שהעיר שם הר"ש ליברמן, תוכ"פ עמ' 1116. התוספתא מובאת גם בגמ' בתענית כט ע"א, שם היא מצוטטת הפס' בצורה נכונה: "בעשור לחדש".

כאמור, בפסוקי המקרא לא נזכר ט' באב בדוקא. אמנם לפי דברי הברייתא שרפת הבית החלה בט' באב לפנות ערב, וכך אכן נהוג לצום בט' באב ולא בי' באב. לפי מסורת חז"ל, לכך התכוין הנביא זכריה צום החמישי. כך נאמר בספרי דברים פסקא לא, ובתוספתא סוטה (ליברמן) ו, י:

אמר רבי שמעון בר יוחאי: ...היה רבי עקיבא דורש... צום החמישי זו תשעה באב, יום שנשרף בו בית המקדש. ולמה נקרא שמו חמישי? שהוא חדש חמישי.
אך על קביעת הצום בט' באב ולא בי' באב, נאמר בגמ' בתענית כט ע"א:
והיינו דאמר רבי יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור - לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן? אתחלתא דפורענותא עדיפא.

ר' יוחנן טוען, שלו הוא היה בתקופת החורבן, הוא היה קובע את הצום לי' באב מפני שרובו של בית המקדש נשרף בי' באב. חכמים קבעו את הצום בכל זאת בט' באב, מאחר שלפיהם יש עדיפות לקבוע את הצום בתחילת הפורענות.¹⁴

דעת חכמים זו מופיעה גם בירושלמי בשמו של ר' ירמיה בשם ר' חייא בר בא. כך נאמר בירושלמי תענית ד, ו, ובירושלמי מגילה א, ד:

רבי ירמיה בשם רבי חייא בר בא: בדין היה שיהו מתעניין בעשירי שבו נשרף בית אלהינו. ולמה בתשיעי? שבו התחילה הפורענות. ותני כן: בשביעי נכנסו לתוכו, בשמיני היו מקרקרין בו, בתשיעי הציתו בו את האור, ובעשירי נשרף.

בגמ' במגילה ה ע"ב מסופר שרבי רצה לעקור את ט' באב, והתוספות שם בד"ה ובקש, מסבירים שרבי רצה לעקור ולקבוע את הצום בעשירי כדברי ר' יוחנן (תענית כט ע"ב), והחכמים לא הסכימו איתו.¹⁵ הרש"ש במגילה שם כותב שרבי רצה לעקור את הצום מט' לי' באב, משום ש"היה תולה דמה שקבעו בט', היה אז מחמת קלקול חשבונות כמ"ש התוס' בשם הירושלמי כה"ג בר"ה יח ע"ב".¹⁶

הרב צבי יהודה קוק, שיחות לראש השנה (20), עמ' 5 הסביר את דברי ר' יוחנן: מה ההבדל בין תשיעי לעשירי? פעולת האש מתפשטת בדרך של התפתחות. אדם מדליק יצוץ אחד, והאש מתפשטת מכח סיבוב הסיבות. בתשיעי הופיע מעשה האדם, מעשה הלפיד ובעשירי התגלה מעשה ה'. "כי אתה ה' באש הצתה" (תפילת נחם). אצלנו נקבעה ההלכה לפי תפיסת האדם, הסתכלות על מעשה אנוש. אבל רבי ור' יוחנן, רבותינו שבארץ

¹⁴ הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר חלק א (או"ח) סימן לג, מסביר את שיטת חכמים ולפיהם, מאחר ושלטה האש בבית כבר בט' באב, יצא הבית מיד לחולין, ונמצא שבעשירי נשרף בית של חול. וראה עוד בחידושי החת"ס למגילה ה ע"ב. דברים דומים כותב גם הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אור שמח על הרמב"ם הל' תעניות ה, ו. ראה עוד את הערתו של הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ח - או"ח סימן טז סעיף ב על דברי החת"ס הללו. הרב יהונתן מביאלסטוק, שו"ת זכרון יהונתן, חו"מ סימן ב, הקשה על ר' יוחנן מדבריו בבבא קמא כ ע"א שם הוא סובר שבנזקי אש "אשו משום חציר", והכונה היא שמעשה השריפה נגמר ברגע שהדליק, ואם כן מן הדין היה לקבוע את הצום בט' באב. הרב צבי פסח פרנק, שו"ת הר צבי או"ח ב סימן קיז מתרץ שהאבילות על החורבן הוא על עצם שריפת בית המקדש, ולכן אין לך אלא מקומו ושעתו שהלך ונשרף בפועל". דברים דומים כתב גם הרב שמואל יוסף זיון, המועדים בהלכה עמ' שטט. הרב דוד פרוי, שו"ת מכתם לדוד חלק יו"ד סימן מב קישר את מחלוקת ר' יוחנן וחכמים לדיון עקרוני אחר בתלמוד, האם הולכים אחר ההתחלה או אחר העיקר.

¹⁵ הרשב"א והריטב"א שם אינם מקבלים את הסבר התוס', ולפיהם כונת רבי היתה אחרת. אחרונים עסקו אף הם בדברי תוס', האם זו היתה כונת רבי, וכיצד הדבר תואם את הכלל שאין בי"ד מבטל דברי בי"ד חברו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמניין. ראה: מהר"ץ חיות שם; הרב נסים חיים משה מזרחי, שו"ת אדמת קודש א חלק יו"ד סימן יד; החיד"א, שו"ת חיים שאל חלק ב סימן כג; הרב שלום מרדכי הכהן, שו"ת מהרש"ם חלק ג סימן רכז, ועוד.

¹⁶ יש להעיר שקלקול החשבונות האמור בירושלמי שם, הוא ביחס לצום י"ז בתמוז, ולא ביחס לט' באב. ודבריו צ"ע. יתכן שהרש"ש רצה להחיל את אותו עקרון האמור שם גם ביחס לט' באב.

ישראל המלאים מכחה הרוחני, הגיעו להסתכלות עליונה יותר, שלימה יותר, התבוננות בדברים מצד מעשה ה'.

עד כאן אילו הם דיונים עקרוניים, באיזה תאריך היה ראוי לקבוע את צום החמישי.¹⁷ בירושלמי במגילה מופיע דיון זה בעקבות דברי המשנה במגילה א, ג האומרת שכשט' באב חל בשבת, אין מקדימים את הצום, אלא הוא נדחה ליום ראשון. סיבת הדחיה היא בשל העובדה שעיקר שריפת בית המקדש היתה בי' באב. בבבלי במגילה ה ע"א הנימוק הוא שאין הצום מוקדם ליום חמישי מפני "שאיין מקדימים פורענות".¹⁸

בירושלמי שם מופיעות גם הנהגות מעשיות אחרות, ולא רק דיונים עקרוניים: רבי יהושע בן לוי ציים תשיעי ועשירי. רבי אבון ציים תשיעי ועשירי. רבי לוי ציים תשיעי ולילי עשירי.¹⁹ רבי בא בר זבדא בשם רבי חנינה, ביקש רבי לעקור תשעה באב ולא הניחו לו. אמר לו רבי לעזר: עמך הייתי ולא איתאמרת הכי. אלא ביקש רבי לעקור תשעה באב שחל להיות בשבת ולא הניחו לו. אמר: הואיל ונדחה ידחה. אמרו לו: ידחה למחר. בנוסח הגמ' במגילה ה ע"ב מסופר:

רבי...בקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו. אמר לפניו רבי אבא בר זבדא: רבי, לא כך היה מעשה. אלא: תשעה באב שחל להיות בשבת הוה, ודחינוהו לאחר השבת, ואמר רבי: הואיל ונדחה - ידחה, ולא הודו חכמים. דיונים אלה הם באשר לחורבן בית ראשון. אך גם בית שני נחרב בט' באב. כך נאמר במשנה בתענית ד, ו:

חמשה דברים אירעו את אבותינו...בתשעה באב. נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ,

וחרב הבית בראשונה ובשניה ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר.

הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אור שמח על הרמב"ם הל' תעניות ה, ו כותב:

כפי הנראה דרך במקדש ראשון, יליף מקראי דנשרף רובו בעשירי, אבל מקדש שני נשרף בתשיעי, ולכן השתא לא קבעו רק על מקדש שני, וכמו דאמרו בגמ' דילן דבט' לחודש (=תמוז) הובקעה העיר בבית ראשון, ואפילו כן לא קבעו חכמים עליו תענית רק בי"ז (=תמוז) שהובקעה בשני, ולכן לא אמר בתלמודין הטעם דמשום הכי נדחה לאחר השבת משום דבעשירי נשרף, דבבית שני לא נשרף בעשירי. ור' יוחנן אמר על אותו דור שבבית ראשון...ובגמ' דילן אמרו דמשום כן בט' באב חמור משום דהוכפלו בו הצרות, ...ולפי זה אתי שפיר מה דלא גזרו להתענות יום שלם, רק בט' באב.

¹⁷ ראה: חיים מליקובסקי, "תאריך חורבן הבית הראשון על פי 'סדר עולם', התוספתא והבבלי- עיונים בהתפתחותה של מסורת", תרביץ, סד (תשנ"ג), עמ' 487-500; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 396-403.

¹⁸ הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אור שמח על הרמב"ם בהל' תעניות ה, ו מסביר שההבדל בין התלמודים הוא שהירושלמי מתאים לשיטת הסוברים שהיה מקום לקבוע את הצום בעשירי, ואילו הבבלי נוקט כשיטת חכמים שיש לקבוע את הצום בט' באב בהתחלת הפורענות. ההשלכה היא לשאלה בה דן הירושלמי שם ביחס לשנה שט' באב חל בשבת האם יש לנהוג סימני אבלות גם בשבוע שלאחריו. יש להעיר על דברים אילו, שבשני התלמודים מובאים דעות הסוברים שהיה מקום לקבוע הצום בי' באב. ¹⁹ את שנים מבין השלושה המוזכרים כאן, נמצא בדיון דומה אך אחר באשר לצום יו"כ במשך יומים. בירושלמי ראש השנה א, ד נמצא את ר' יהושע בן לוי, ובראש השנה כא ע"א נמצא את לוי. שם הדיון הוא בזמן שקידשו על פי הראיה, והשאלה היא האם בני חו"ל ידעו את התאריך שקבעו בא"י.

לפי האור שמח, מנהגנו כיום להתענות רק בט' באב הוא בשל הסיבה שחורבן בית שני היה רק בט' באב, ולא נמשך גם בי' באב, וחומרת החורבן השני חמור יותר מהראשון, ולכן אנו מתענים רק בט' באב ולא יותר.²⁰

אמנם כן, עיקר הצום כיום הוא בט' באב, אך בחלק מהקהילות נוהגים להמשיך מסימני הצום והאבלות גם בי' באב, ויש בפוסקים המאוחים התייחסות לנוהגים להתענות בט' ובי' באב. הטור באורח חיים סימן תקנח מציין את המקורות מבבלי והירושלמי בתענית, וכותב:

ואנו בזמן הזה תש כוחנו, ואפי' ביום כיפור שהיה ראוי לעשות מספק ב' ימים (=בגלות בשל יום טוב שני), אין אנו מספיקין, ומ"מ מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר בליל י' ויום י' רק להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי.

האבודרהם (עמ' רנג) כותב שהרא"ש לא היה אוכל בשר ביום עשירי. הרב יוסף קארו בשולחן ערוך אורח חיים סימן תקנח כותב:

מנהג כשר שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בליל עשירי ויום עשירי. הגה: ויש מחמירין עד חצות היום ולא יותר.

הרב יואל סירקש מדקדק מדברי הטור שם, שבשר אין לאכול כל יום עשירי, ומאכלים אחרים יש לאכול רק להשיב נפש. אך לא הכל הסכימו לכך. ה"ז שם ס"ק א כותב שכונת הטור היא שמעט בשר מותר לאכול על מנת להשיב נפש. הרב יוסף חיים, בן איש חי, שנה א פרשת דברים אות טו כותב שבבגדד נוהגים לאכול בשר במוצאי הצום. אך יש גם כיום הנוהגים לצום יומים, בט' ובי' באב.²¹ באשר לט' באב שחל בשבת, ונדחה ליום ראשון י' באב, דנים הפוסקים אם ט' באב הוא העיקר אלא שנדחה, או שבשנה זו העיקר הוא י' באב.²²

קלקול החשבונות של הצום החמישי הוא בשאלת משמעות התאריכים של החורבן. באשר לחורבן בית ראשון, מהמקורות עולה שהוא החל להשרף בט' באב ועיקר שרפתו היתה בי' באב. אין ויכוח בין החכמים על העובדות ההיסטוריות כמו באשר לצום הרביעי. הויכוח הוא כיצד יש להעריכם, וממילא מהו התאריך המרכזי לקביעת צום. ביום התחלת השריפה או ביום עיקר השריפה, או בשניהם. הויכוח החל אצל התנאים, ועל אף שנקבע שצום החמישי הוא בט' באב, כנראה גם בשל העובדה שבית שני נשרף ביום זה, בכל זאת התפתחו מנהגים גם באשר למנהגי אבלות מסוימים, או אף צום נוסף, גם בי' באב. ישנה אם כן אי בהירות על מה בדיוק יש לצום, וכמה ימי צום, יום אחד או אף שנים. היום השני צום מלא או אבלות חלקית.

ד. צום השביעי בחודש תשרי

צום השביעי הוא בשל רציחת גדליה בן אחיקם. כך מסופר במלכים ב כה, כב-כו: והעם הנשאר בארץ יהודה אשר השאיר נבוכדנאצר מלך בבל ויפקד עליהם את גדליהו בן אחיקם בן שפן. ...ויהי בחדש השביעי בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע מזרע המלוכה

²⁰ ראה עוד בדברי הרב אריה לייב ממיץ, גבורות ארי, תענית כט ע"א, הדן אף הוא בשאלה מתי נשרף הבית השני, בט' באב או גם בי' באב, ומדוע בכל זאת צמים כיום רק בט' באב.

²¹ כך מופיע בשל"ה, הובאו דבריו במגן אברהם שו"ע או"ח סימן תקנח ס"ק ג. על המנהגים השונים בזה באשר לי' באב, ראה: הרב דוד ד"ן, התענית בהלכה, חלק ב עמ' תמט-תנז; הרב צבי כהן, תשעה באב שחל בשבת, עמ' קנב-קנג.

²² יש לדבר מספר השלכות: קטן שהגדיל בי' באב, יהיה פטור מהתענית לפי שהיה קטן, אם יש לנהוג בשבת מנהגי אבלות בצינעא, והאם השבוע שחל בו ט' באב נחשב כשבוע שחל בו או כשבוע לפני ט' באב. ראה: הרב צבי כהן, תשעה באב שחל בשבת, עמ' מה-נד, סג-סט, קכו-קכט.

ועשרה אנשים אתו ויכו את גדליהו וימת ואת היהודים ואת הכשדים אשר היו אתו במצפה.

בפסוקים המקבילים בירמיהו מא, א- ג נאמר:

ויהי בחדש השביעי בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע מזרע המלוכה ורבי המלך ועשרה אנשים אתו אל גדליהו בן אחיקם המצפתה ויאכלו שם לחם יחדו במצפה. ויקם ישמעאל בן נתניה ועשרת האנשים אשר היו אתו ויכו את גדליהו בן אחיקם בן שפן בחרב וימת אתו אשר הפקיד מלך בבל בארץ. ואת כל היהודים אשר היו אתו את גדליהו במצפה ואת הכשדים אשר נמצאו שם את אנשי המלחמה הכה ישמעאל.

לא נאמר בפסוקים באיזה תאריך בחודש השביעי, רצחו את גדליהו ואנשיו. כשנכתב במקרא, חודש בידוע- בחודש, לחודש, החודש, הכונה פעמים רבות ליום החודש הראשון, ומכאן שרצח גדליהו בן אחיקם היה בראשון לחודש השביעי, ראש השנה. אלא שהצום נדחה לג' בתשרי מאחר ואין צמים בראש השנה. כך כותב רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, ספר אדם נתיב שמונה עשרה, החלק השני: "ג' בתשרי שבו ביום נהרג גדליהו בן אחיקם. אמרו כי בר"ה נהרג ונדחה תעניתו ליום חול".

23

אך בסדר עולם רבה (ליינר) פרק כו נאמר:

בשלושה בתשרי אחר חורבן הבית נ"ב יום נהרג גדליהו בן אחיקם בן שפן והיהודים אשר היו במצפה, ושאר הפליטה הלכה למצרים.

כך גם בספרי דברים פסקא לא, ובתוספתא בסוטה (ליברמן) ו, י :

אמר רבי שמעון בר יוחאי: ...היה רבי עקיבא דורש... צום השביעי זה שלשה בתשרי יום שנהרג בו גדליהו בן אחיקם שהרגו ישמעאל בן נתניה. ללמדך שקשה מיתתן של צדיקים לפני המקום כחורבן בית המקדש. ולמה נקרא שמו שביעי? שהוא חדש שביעי. מוסכם על הכל שיש לצום בג' בתשרי, אך גם כאן ישנה אי בהירות באשר לקביעת התאריך מתי נרצח גדליהו בן אחיקם, אם בא' בתשרי או בג' בתשרי, וזהו סוג נוסף של קלקול חשבונות.

ה. צום העשירי בחודש טבת

צום העשירי נזכר אחרון בפסוק בזכריה, מאחר והוא הזכיר את סדר הצומות על פי סדרם בלוח השנה מהצום הרביעי ואילך, אך הוא למעשה האירוע הראשון והקדום מבחינה כרנולוגית, בתהליך חורבן המקדש. בחודש העשירי החל המצור על ירושלים, ושנמשך במשך שנה וששה חודשים עד חורבנו.²⁴ כך מסופר במלכים ב כה, א- ב (ירמיהו נב, ד- ה):

ויהי בשנת התשיעית למלכו בחדש העשירי בעשור לחדש בא נבכדנאצר מלך בבל הוא וכל חילו על ירושלים ויחן עליה ויבנו עליה דיק סביב. ותבא העיר במצור עד עשתי עשרה שנה למלך צדקיהו.

²³ דבריו הובאו אצל הרב יוסף קארו, טור או"ח בית יוסף סימן תקמ; טורי זהב, ש"ע או"ח שם ס"ק א.
²⁴ בגמ' בבבא בתרא כח ע"ב ע"פ גירסת רבנו חננאל נאמר: "שהרי נביא עומד בתשע ומזהיר על אחת עשרה". (גירסה אחרת היא: "שהרי נביא עומד בעשר"). ופירש ר"ח: "שהרי הנביא ירמיהו עומד בתשע שנים לצדקיהו כדמפורש בספר ירמיהו ומזהיר על י"א שנה בתחילתה שילכו לגלות כדכתיב "בעשתי עשרה שנה לצדקיהו בחודש הרביעי הובקעה העיר". מבלי להכנס לעומקה של סוגית חזקה בקרקע, מגירסה זו ניתן להבין שמשך הזמן מתחילת המצור עד החורבן, היה שמונה עשר חודשים. מעשור לחודש העשירי בשנה התשיעית של צדקיהו- שלושה חודשים, השנה העשירית- שנים עשר חודשים, ועד התשיעי לחודש הרביעי בשנה האחת עשרה לצדקיהו בו נפרץ המצור- שלושה חודשים, ובסה"כ שמונה עשרה חודשים. ראה עוד: שם בתוד"ה ודילמא, וברמב"ן בריטב"א וברשב"א שם.

גם ביחזקאל כד, א- ב נזכר יום זה:

ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר. בן אדם כתוב כתב לך את שם היום, את עצם היום הזה סמך מלך בבל אל ירושלם, בעצם היום הזה.²⁵
 כך הוא גם מפרש ר' עקיבא את הפס' בזכריה. כך נאמר בתוספתא סוטה (ליברמן) ו, י:
 אמר רבי שמעון בן יוחאי: ...היה רבי עקיבא דורש... צום העשירי זה עשרה בטבת. יום שבו סמך מלך בבל את ידו על ירושלם שנאמר: "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי... בן אדם כתב לך" (יחזקאל שם).

אך בתוספתא שם חולק ר' שמעון בר יוחאי על רבו. כך היא מחלוקתם בשלמות:
 אמר רבי שמעון בן יוחאי: ...היה רבי עקיבא דורש ודברי נראין מדברי... דרש רבי: הרי הוא אומר: "כה אמר ה' צום הרביעי וצום השביעי וצום העשירי" צום העשירי זה עשרה בטבת יום שבו סמך מלך בבל את ידו על ירושלם שנאמר: "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי... בן אדם כתב לך". ואני אומר: צום העשירי זה חמשה בטבת, שבו באתה שמועה לבני גולה, שנאמר: "ויהי בשנים עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותינו בא אלי הפליט". (יחזקאל לג, כא). ושמעו ועשו יום שמועה כיום שריפה. והלא זה ראוי ליכתב ראשונה, למה נכתב באחרונה? להסדיר חדשים כסדרן. ורואה אני את דברי מדברי רבי עקיבא. שרבי עקיבא אומר על ראשון אחרון ועל אחרון ראשון, ואני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

ר' שמעון בר יוחאי איננו מקבל את הסברו של ר' עקיבא שצום העשירי הוא עשרה בטבת, מאחר שמבחינה כרונולוגית, צום העשירי היה צריך להיות מוזכר ראשון, לפני הצומות האחרים. צום זה נקבע לפי ר' עקיבא על תחילת המצור על ירושלים, כשנה וששה חודשים לפני החורבן, ואם כך סדר הצומות בפסוק היה צריך להיות שהכתוב אחרון בפסוק בזכריה, יהיה ראשון: צום העשירי- תחילת המצור על ירושלים, צום הרביעי- פריצת המצור על ירושלים, צום החמישי- חורבן המקדש, צום השביעי- רצח גדליה בן אחיקם ואנשיו. כיון שכך מפרש ר' שמעון בר יוחאי שצום העשירי הכונה לה' בטבת, היום שבו הגיע השמועה לבבל על חורבן בית המקדש, כחמישה חודשים אחרי שרפתו.²⁶ את היום בו הגיע השמועה לבבל, הם קבעו כיום אבל. כדברי הגמ' בראש

²⁵ מהאמור בסופו של הפסוק: "בעצם היום הזה", למד הרב דוד אבודרהם, ספר אבודרהם סדר תפלת התעניות, כך: "עשרה בטבת שאינו חל לעולם בשבת אבל הוא חל לפעמים ביום ששי ומתעניין בו ביום ואפילו היה חל בשבת לא היו יכולים לדחותו ליום אחר מפני שנאמר בו (יחזקאל כד, ב) בעצם היום הזה כמו ביום הכפורים". דברי האבודרהם, הובאו ע"י הרב יוסף קארו, בית יוסף אורח חיים סימן תקנ אות ג, אשר כתב עליו: "ולא ידעתי מנין לו זה". הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אור שמח, על הרמב"ם הל' תעניות ה, ו, כותב שרק תענית שהיא מעת לעת אסור להתענות אותה בשבת, אך תענית שהיא מהבוקר עד הערב אין אסור להתענות בשבת מן התורה, כמו שמותר להתענות בשבת תענית חלום, אלא שחכמים מאחרים את תענית זו בתמוז כשחל בשבת ליום ראשון. מאחר ו' בטבת היא תענית מהבוקר עד הערב, והיא חלה לעיתים בשבת, ומאחר וכתוב בה "בעצם היום הזה", לו' בטבת יחול בשבת, יתענו בו בשבת. ראה עוד על דברי האבודרהם: חידושי הרב חיים מבריסק על הש"ס, (סטנסיל), עמ' לו; הרב אליהו בקשי דורון, שו"ת בנין אב, חלק ד סימן כא.

²⁶ אין פלא שהשמועה על חורבן המקדש הגיעה לבבל רק לאחר חמישה חודשים. גם בארץ ישראל הגיעה השמועה על חורבן בית המקדש, בזמן מאוחר יחסית גם למקומות קרובים לירושלים. ירמיהו מא, ד- ה: "ויהי ביום השני להמית את גדליה ואיש לא ידע. ויבואו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'". בחודש תשרי, קצת פחות מחודשיים מאז החורבן, באים יהודים, משכם, משילה ומהשומרון, להביא מנחה למקדש. רש"י בירמיהו מא, ה מפרש: "להביא בית ה' - כשנסעו מביתם לא היו יודעים בחורבן הבית, ובדרך שמעו וקרעו בגדיהם וגלחו זקנם". הרד"ק בירמיהו שם כותב: "להביא בית ה' - כי כשנסעו ממקומם לא ידעו בחורבן הבית וכששמעו בדרך גלחו זקנם וקרעו בגדיהם והתגודדו. ותימה הוא, מן החדש החמישי שחרב הבית עד החדש השביעי, איך לא שמעו בשילו ובשכם ובשמרון כי נלכדה ירושלם וחרב הבית וגלו ישראל ממנה? ויש לפרש כי שמעו בכבוש ירושלם ובגלות ישראל ממנה, אבל חשבו כיון שהשאר נבזרואדן דלת הארץ, השאיר גם בית

השנה יח ע"ב לאחר שהיא מביאה את התוספתא לעיל: "אלא שהוא מונה לסדר חדשים, ואני מונה לסדר פורעניות". לפי לפרשנות זו סדר הצומות בפסוק בזכריה מסודר על פי גם על פי לוח השנה וגם על פי סדר כרונולוגי נכון: צום הרביעי- פריצת המצור על ירושלים, צום החמישי- חורבן המקדש, צום השביעי- רצח גדליה בן אחיקם ואנשיו, צום העשירי - יום הגעת השמועה על החורבן לבבל.

ר' עקיבא סובר שבפסוק נכתבו הצומות על פי סדרם בלוח השנה, ורשב"י סובר שהם נכתבו בשל או גם בשל סדר התרחשות האירועים בעת חורבן הבית.²⁷ בספרי דברים פיסקא לא, מוצגת מחלוקתם במישור אחר:

רבי שמעון בן יוחיי אומר... היה רבי עקיבא דורש ואני דורשם ודברי נראים מדבריו. צום העשירי זה עשרה בטבת שבו סמך מלך בבל על ירושלים שנאמר: "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחודש העשירי בעשור לחודש לאמר. בן אדם כתוב לך את שם היום את עצם היום הזה סמך מלך בבל על ירושלים" (יחזקאל כד, א-ב). ואני אומר צום העשירי הוא יום החמישי. אלא שביהודה מתענים על המעשה, ובגולה על השמועה. שנאמר: "ויהי בשתיים עשרה שנה בעשירי בחמשה לחודש לגלותינו בא אלי הפליט" (יחזקאל לג, כא). ושמעו ועשו יום שמועה כיום שרפה. ודברי רואה אני מדבריו.

נוסח הירושלמי תענית ד, ה משלב בין נוסחת התוספתא והספרי:

אלא שביהודה מתענין על המעשה, ובגליות על השמועה. ר' עקיבא דורש ראשון אחרון ואחרון ראשון. ואני דורש ראשון ראשון ואחרון אחרון. ואני רואה את דבריי מדברי רבי עקיבא

מכל מקום על פי נוסח הספרי, לא סדר הפס' על פי לוח השנה, ולא סדרם הכרונולוגי של התרחשות האירועים בחורבן הוא במוקד הענין, אלא האם מתענים על מעשה- פעילות של הגוים לשם חורבן ירושלים, או על השמועה שבאה אל הגוים לאחר החורבן. האם על מה שהגוים עשו כנגד ירושלים והמקדש, או על מה שמעשיהם גרמו לנו, והשפיעו עלינו. יתכן עוד, ור' שמעון בר יוחאי מצביע כאן על מנהגים חלוקים בין ארץ ישראל ובבל, ולא רק באותה שנה בה הגיעה אליהם השמועה. דעתו נוטה כפי שנהגו בבבל, לקבוע יום צום ביום בו רוב עם ישראל אז שמעו על חורבן הבית.

קלקול החשבונות באשר לצום העשירי, הוא במחלוקת על מה נקבע הצום, על המעשה או על השמועה, ויתכן אף שהיו בזה מנהגים חלוקים בין בבל וארץ ישראל.

סיכום

קלקול החשבונות ביחס לקביעת ימי הצומות הוא בכך שעל כל הצומות הנזכרים בפס' בזכריה, ישנה מחלוקת באיזה יום בחודש היה ראוי ונכון לקבוע את הצום, וכן בשאלה על מה לקבוע את

המקדש, שלא נתצו ושרפו כלו או מקצתו שיקריבו הנשאים בארץ קרבנותיהם. וכיון ששמעו בדרך שנשרף בית ה' קרעו בגדיהם, ושמעו גם כן כי מלך בבל הפקיד גדליה בארץ, והיו באים אליו". כאמור מפס' זה למדו בירושלמי מועד קטן ג, ז על: "אחד ששמע שחרבה ירושלים ואחד הרואה את ירושלים בחרבנה חייב לקרוע". ראה עוד: מועד קטן כו ע"א, רמב"ם הל' אבל ט, י. במובן אחר יוצא, שהיום בו נפוצה השמועה לתושבי השומרון על חורבן בית המקדש, נקבע כיום צום.

²⁷ כך פירש רש"י שם בד"ה אלא שהוא מונה לסדר חדשים: "ואמר שלא הקפיד המקרא אלא על סדר החדשים, לכך מנה תמוז קודם לטבת, ואני מונה אף לסדר פורענות". וכן פירש הריטב"א שם.

הצום. הקלקול הוא בכך שקים חוסר בהירות, מתי, ועל מה יש לצום. קלקול החשבונות של המלך-הקב"ה ואצל הבן - עם ישראל, ממשיך בעצם מאז שנחרב הבית. צום הרביעי יום פריצת החומה בבית ראשון, יש מחלוקת בין התלמודים באיזה תאריך ארע הדבר. בט' בתמוז או ב"ז בתמוז. מוסכם שי"ז בתמוז הוא יום פריצת החומה בבית שני. הצום כיום ב"ז בתמוז הוא בעיקרו על פריצת החומה בבית שני, שהוא החמור יותר. צום החמישי, יום שריפת המקדש, מוסכם שבית ראשון החל להשרף בט' באב ועיקר שרפתו הוא ב' באב. בין התנאים ישנה מחלוקת באיזה תאריך היה ראוי לקבוע את הצום. בט' באב, ב' באב, או בשניהם. המנהג כיום לצום בט' באב, וכנראה בשל העובדה שבית שני נשרף בט' באב. צום השביעי, רצח גדליה בן אחיקם, לאחר חורבן בית ראשון. המנהג הוא לצום בג' בתשרי, אך ישנה מחלוקת האם רציחתו היתה בא' בתשרי והצום נדחה לג' בתשרי מאחר ואין צמים בראש השנה, או שרציחתו היתה אכן בג' בתשרי. צום העשירי, ב' בטבת, בו החל המצור על ירושלים בבית ראשון. ביום זה נהגו לצום. רשב"י הציע שצום העשירי הוא ה' בטבת, היום בו הגיעה השמועה על שריפת המקדש לבבל, ויתכן גם שבעבר היה נהוג בבל להתענות בה' בטבת.